

AGNIESZKA FRANCZYK-CEGŁA
 (Wrocław)

ΔΕΞΙΑ ΣΗΜΑΙΝΕΙΝ (KRINAGORAS 27, 4 GOW-PAGE) – UWAGA INTERPRETACYJNA

Epigram 27 Gow-Page Krinagorasa z Mityleny traktuje o potędze Rzymu. Jego myśl główną można streścić tak, jak to robią Gow i Page: „Rzym pozostanie niezwy-
 cieżony tak długo, jak długo będzie pokładał ufność w cesarzu”¹. Powstał na dworze cesarskim² i wpisuje się w długi szereg tego typu utworów pisanych w celach popisowych i pochwalnych. Podobnie jak reszta epigramów Krinagorasa, został napisany językiem wyszukany i skierowany był do odbiorców wykształconych, lubujących się we wszelkiego rodzaju aluzjach, nie tylko literackich. Te zabawy ze słowami powodują, że w wielu przypadkach możliwa jest więcej niż jedna interpretacja danego passusu. Celem tego artykułu będzie próba odpowiedzi na pytanie, czy wyrażenie δεξιὰ σημαίνειν, które pojawia się w 27 epigramie Krinagorasa, może mieć, obok dwóch możliwych znaczeń, które są wskazywane przez komentarze,

¹ A. S. F. Gow, D. L. Page, *The Greek Anthology: The Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams*, t. II, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 236. Uwagi w komentarzu Gowa i Page’a są niejednokrotnie podstawą moich rozważań.

² Wiadomości na temat Krinagorasa czerpiemy z trzech źródeł. Są to: 1) jego własna twórczość; 2) wzmianki u innych autorów (por. Strab. XIII 2, 3); 3) inskrypcje, których treść referuję za Gowem i Page’em, op. cit., s. 211: IG XII 2, 35^A – zapis odpowiedzi na nadanie komuś zaszczytów przez miasto Mitylene; wśród posłów, którzy przywieźli tę wieść do Rzymu, był Krinagoras, wymieniany jako trzeci. Być może osobą mówiącą w inskrypcji jest Juliusz Cezar. Ponieważ na początku inskrypcji pojawia się wyrażenie τὸ δε[ύτε]ρον, uważa się, że wydarzenie to miało miejsce w r. 48 p.n.e., kiedy Cezar po raz drugi został konsulem, lub w r. 47 p.n.e., kiedy po raz drugi nadano Cezarowi tytuł dyktatora; IG XII 2, 35^B – zapis listu Cezara do miasta Mitylene, zawierającego *senatus consultum*, które gwarantowało swobody Mitylenie. W inskrypcji wymienieni są przedstawiciele miasta; Krinagoras znajduje się na siódmym miejscu. Rzecz dzieła się w r. 45 p.n.e., o czym tekst inskrypcji mówi wprost; IG XII 2, 35^C – zapis porozumienia pomiędzy Rzymem a Mityleną z r. 25 p.n.e.; posłowie greccy nie są wymienieni z imienia; możemy jednak przypuszczać, że Krinagoras był wśród nich, ponieważ poselstwo udało się do Augusta do Hiszpanii, gdzie ten dochodził do zdrowia w r. 25, a w epigramach Krinagorasa są dowody na to, że znał on ten region; zob. ep. 29 i 30 Gow-Page. Możliwe, że związek Krinagorasa z dworem cesarskim datuje się właśnie od roku 25 p.n.e. Potwierdzenie znajomości Krinagorasa z otoczeniem cesarza znajdziemy w epigramatach, gdzie przewijają się postacie Marcellusa, Antonii, Kleopatry-Selene. Na temat życia Krinagorasa zob. Gow, Page, op. cit., s. 210–213; J. Geffcken, *Krinagoras*, [w:] RE XI, kol. 1859–1864; M. Rubensohn, *Krinagorae Mytilenaei vita et epigrammata*, Berlin 1888, s. 1–23.

znaczenie trzecie, które funkcjonuje w tym utworze jako znaczenie poboczne i nie wyklucza występowania dwóch pierwszych interpretacji.

Oto cały epigram, wraz z jego polskim tłumaczeniem³:

οὐδ' ἦν Ωκεανὸς πᾶσαν πλήμυραν ἐγείρη
 οὐδ' ἦν Γερμανίη ῥῆνον ἅπαντα πίη,
 Ῥώμης δ' οὐδ' ὅσσον βλάψει σθένος, ἄχρι κε μίμνη
 δεξιὰ σημαίνειν Καίσαρι θαρσαλέη.
 οὕτως καὶ ἱεραὶ Ζηνὸς δρῦες ἔμπεδα ρίζαις
 ἐστᾶσιν, φύλλων δ' αὖα χέουσ' ἄνεμοι.

Nawet jeśli runęłyby nawały całej wody z Oceanu, nawet jeśli Germania wypiłaby cały Ren, siła Rzymu nie zmniejszy się, tak długo jak pozostanie on ufny w opiekę Cezara. Tak i święte dęby Zeusa stoją zakorzenione niewzruszenie, gdy wiatr porywa uschnięte liście.

Wyrażenie δεξιὰ σημαίνειν oznacza ‘wydawać rozkazy, których wykonanie zakończyło się sukcesem’ lub ‘pomyślnie wróżyć, dawać pomyślne znaki’. Obie te interpretacje nie wykluczają się wzajemnie; wers δεξιὰ σημαίνειν Καίσαρι θαρσαλέη możemy odczytywać jako „ufający cesarzowi, że [ten] wyda dobry rozkaz” lub „ufający cesarzowi, że [ten] będzie sprawcą pomyślnych znaków”. Brak jednoznacznej interpretacji nie zmienia myśli autora, której sens sprowadza się do twierdzenia, że Rzym pozostanie niezwyciężony, dopóki cesarz będzie miał go w swojej opiece. Δεξιὰ σημαίνειν może być również poetyckim nawiązaniem do motywu ubóstwienia, którego symbolem była gwiazda. Ku takiemu odczytaniu skłaniają nas następujące argumenty:

- 1) epigram został najprawdopodobniej napisany w roku 15 lub 16 n.e.;
- 2) prawdopodobnie Krinagoras w dwóch pierwszych wersach epigramu nawiązuje do kampanii Germanika, co mogło doprowadzić słuchaczy do odczytania wspomnianej poniżej aluzji do Aratosa, ponieważ Germanik sam przetłumaczył *Phainomena*;
- 3) fraza δεξιὰ σημαίνειν, jak zauważa Hugo Stadtmüller⁴, nawiązuje do poematu Aratosa *Phainomena*, co pociąga za sobą między innymi porównanie cesarza z Zeusem i aluzje astronomiczne;
- 4) porównanie ubóstwionego Juliusza Cezara oraz Augusta do gwiazdy funkcjonowało w literaturze augustowskiej jako *locus communis*.

Biorąc pod uwagę te okoliczności, można założyć, że Krinagoras, chcąc uhonoriować cesarza, ku chwale którego pisał epigramaty przez całe swoje życie, twierdzi,

³ Polskie tłumaczenie własne. Tłumaczenie Gowa i Page’a, op. cit., t. I, s. 215: „Not even though Ocean rouse all her flood, not even though Germany drink all the Rhine, not the least will it injure the strength of Rome, so long as she remains confident in Caesar, that he rules aright. Even so the holy oaks of Zeus stand rooted firm while the withered leaves are scattered by the winds”.

⁴ Zob. *Anthologia Graeca epigrammatum Palatina cum Planudea*, t. III, wyd. H. Stadtmüller, Lipsiae 1906, s. 242: „verba δεξιὰ σημαίνειν ab Arato de Iove dicta (*Phaen.* 5 ὁ δ' ἦπιος ἀνθρώποισι δεξιὰ σημαίνει) [...]”.

że dusza Augusta znalazła się na nieboskłonie pomiędzy nieśmiertelnymi bogami i wyznacza Rzymowi pomyślną drogę zapewniając mu wieczne trwanie. Krinagoras wpisuje się więc w szereg twórców przedstawiających apoteozę Augusta. Charakterystyczny dla ubóstwienia element nie jest w epigramacie nazwany po imieniu; poeta ukrywa motyw gwiazdy pod wyrażeniem δεξιὰ σημαίνειν. Spróbujmy szerzej przeanalizować argumenty, które skłaniają nas ku takiej interpretacji.

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA EPIGRAMU

W pierwszych wersach epigramatu, które jako jedyne mogą wskazać jego datację, autor opisuje katastrofalne dla Rzymu wydarzenie. Ponieważ wyrażenia użyte przez Krinagorasa dają się rozmaicie interpretować⁵, badacze⁶ wskazują aż trzy wydarzenia historyczne, do których poeta mógł nawiązywać: *clades Lolliana* z roku 16 p.n.e., *clades Variana* z 9 roku n.e., kampanie Germanika (15–16 rok n.e.). Stadtmüller (za Maximilianem Rubensohmem) daje pierwszeństwo ostatniej możliwości, słusznie zauważając, że w czasie kampanii Germanika miały miejsce wydarzenia, które jako jedyne z wyżej wymienionych łączyły ze sobą inwazję wojsk i rzeczywistość, nie metaforyczną powódź. W roku 15 n.e. część oddziałów rzymskich pod dowództwem Aulusa Cecyny Sewerusa podążyła przez mokradła „wzdłuż wybrzeża Oceanu ku Renowi”⁷. Atak wojsk barbarzyńskich, przywykłych do walk na bagnach, postawił Rzymian w niebywale trudnej sytuacji. Po ciężkich potyczkach Rzym odniósł zwycięstwo, ale „wieść się rozniosła, że wojsko zostało otoczone, a Germanie ciągną na Galię”⁸. Co więcej, również w roku 15 n.e. dwa legiony rzymskie, prowadzone przez Witeliusza, zostały prawie zatopione przez powódź:

⁵ Pierwszy wers epigramatu można traktować: 1) literalnie, jako opis powodzi, która porwała rzymskie wojsko; 2) metaforycznie, jako opis wojsk barbarzyńskich, których oddziały załazy Rzymian, być może w okolicach przybrzeżnych. Również w wersie drugim zdanie, które dosłownie tłumaczymy „nawet jeśli Germania wypiłaby cały Ren”, można interpretować dwojako – w zależności od tego, czy sięgniemy do: 1) Homera, u którego wyrażenie „pić rzekę” oznaczało zamieszkiwać nad rzeką (por. *Il.* II 824–825: οἱ δὲ Ζέλειαν ἔβαιον ὑπαὶ πόδα νεύατον Ἴδης / ἄφνειοί, πίνοντες ὕδωρ μέλαν Αἰσῆπιου. Tłumaczenie Kazimierzy Jeżewskiej: „Zamieszkujące w Zelei na krańcach podnóża Idy, / znane z bogactwa, pijące czarnego Ajsepju wody [...]”); 2) Herodota, u którego wyrażenie „pić wodę z rzeki” oznaczało przekroczenie jej w celu inwazji. Zob. *Hdt.* VII 21: κοῖον δὲ πινόμενον ὕδωρ οὐκ ἐπέλιπε, πλὴν τῶν μεγάλων ποταμῶν; Pytanie to pojawia się w księdze VII w kontekście wyprawy Kserksesa przeciwko Helladzie. Czytamy u Herodota (zmieniony przekład Seweryna Hammera): „Wszystkie te wyprawy wojenne i inne, jakie prócz nich przedsiębrano, niegodne są porównania z tą jedną. Jakiegoż bowiem ludu nie wiódł Kserkses z Azji przeciw Helladzie? Jakiej wody nie wyczerpały pijąc jego oddziały, prócz wielkich rzek?”.

⁶ Zob. Gow, Page, t. II, s. 237.

⁷ *Tac. Ann.* I 63, przeł. Seweryn Hammer.

⁸ *Tac. Ann.* I 69: *Pervaserat interim circumventi exercitus fama et infesto Germanorum agmine Gallias peti.*

Vitellius primum iter sicca humo aut modice adlabente aestu quietum habuit; mox impulsu aquilonis, simul sidere aequinoctii, quo maxime tumescit Oceanus, rapi agique agmen. et opplebantur terrae: eadem freto litori campis facies, neque discerni poterant incerta ab solidis, brevia a profundis. sternuntur fluctibus, hauriuntur gurgitibus; iumenta, sarcinae, corpora exanima interfluunt occursant. permiscetur inter se manipuli, modo pectore, modo ore tenus extantes, aliquando subtracto solo disiecti aut obruti. [...] tandem Vitellius in editiora enisus eodem agmen subduxit⁹.

Witeliusz z początku miał spokojny marsz po suchym gruncie albo splukanym przez mierny tylko przypływ; później jednak wskutek podmuchu wiatru północnego, a zarazem pod wpływem konstelacji zrównania dnia z nocą, która najsilniej Ocean wzdyma, poczęły fale kolumny wojsk porywać i nimi miotać. I zalany był ląd: morze, wybrzeże, pola miały ten sam wygląd i nie można było odróżnić niepewnych miejsc od stałych, płytkich od głębokich. Ludzi obalają fale, pochłaniają wiry; zwierzęta juczne, toboły, martwe ciała płyną między szykami i o nie się obijają. Mieszają się z sobą manipuły, już to piersią, już to tylko twarzą wystając z wody, od czasu do czasu, kiedy im grunt się spod nóg usuwał, rozpraszane albo zatapiane. [...] Wreszcie Witeliusz na wyższy się teren wydostał i tamże wojsko wyprowadził¹⁰.

Mimo swego ogromu, powódź nie zniszczyła więc całkowicie oddziałów rzymskich; wieść niesła jednak, że zostały one zatopione: *legiones, vagante fama submersas*¹¹.

Te dwa wydarzenia, tak niebezpieczne dla Rzymu z punktu widzenia militarnego, miały z pewnością szeroki oddźwięk w społeczeństwie tego okresu i mogły mieć wpływ na twórczość Krinagorasa. Istnieje również możliwość, że pisząc o *πλήμυρα*, epigramatyk miał na myśli wydarzenia z roku następnego, kiedy to Germanik stracił część swoich ludzi w sztormie na morzu¹². Epigram został więc napisany w roku 15 n.e. lub wkrótce po nim, gdy pamięć o tych wydarzeniach była na dworze cesarskim ciągle żywa. Było to już po śmierci cesarza Augusta; możemy więc założyć, że pomimo iż epigram zazwyczaj jest zaliczany do grupy epigramów popisowych¹³, jest to również utwór pochwalny pośmiertny¹⁴. Dodatkowo, nawiązanie do Germanika ułatwiało prawdopodobnie antycznemu słuchaczowi odczucie aluzji literackiej, która skrywa się pod wyrażeniem *δεξιὰ σημαίνειν*. Identyczna fraza pojawia się bowiem w poemacie *Phainomena* Aratosa z Soloj, które to dzieło Germanik przetłumaczył na łacinę.

⁹ Ibid., 70.

¹⁰ Przeł. Seweryn Hammer.

¹¹ Ibid.

¹² Zob. Tac. *Ann.* II 23.

¹³ W *Antologii palatyńskiej* umieszczony jest wśród epigramatów księgi IX zebranych pod wspólną nazwą *Ἐπίδεικτικά*.

¹⁴ Tj. *laudatio*. Na temat terminologii epigramatu pośmiertnego zob. np. Ch. Henriksén, *Martial's Modes of Mourning. Sepulchral Epitaphs in the Epigrams*, [w:] *Flavian Poetry*, oprac. R. R. Nauta i in., Brill, Leiden 2006 (Mnemosyne Suppl. 270), s. 350–356.

EPIGRAM KRINAGORASA A *PHAINOMENA* ARATOSA

Stadtmüller zauważył, że wyrażenie δεξιὰ σημαίνειν jest zamierzoną aluzją do Aratosa. Na początku poematu czytamy¹⁵:

[...] ὁ δ' ἦπιος ἀνθρώποισι
 δεξιὰ σημαίνει, λαοὺς δ' ἐπὶ ἔργον ἐγείρει
 μμνήσκων βίότοιο [...].

On [Zeus] łaskawy ludziom pomyślne wskazuje znaki i popycha lud do działania, przypominając o środkach do życia [...].

Scholiaści zazwyczaj ograniczają się do wskazania znaczenia podstawowego frazy δεξιὰ σημαίνειν:

δεξιὰ δὲ τὰ αἴσια καὶ πρὸς τὸν βίον συμφέροντα.
 [...]
 δεξιὰ σημαίνειν: καλά¹⁶.

Dodatkową interpretację sugeruje Stadtmüller, który słusznie zakłada, że Krinagoras wykorzystuje passus z Aratosa, by przyrównać cesarza do Zeusa:

*verba δεξιὰ σημαίνειν ab Arato de Iove dicta [...] convertit Crinagoras ad imperatoris laudem, ut lectores versus Aratei memores Tiberium a poeta cum Iove aequari intellegent [...]*¹⁷.

Zeus w poemacie Aratosa daje pomyślne (to jest – zgodnie z dosłownym znaczeniem przymiotnika – pojawiające się po prawej stronie wróżbity) znaki. Aratos określa tych, do których są one kierowane, mianem λαός, które zazwyczaj było używane w odniesieniu do ludu, rzemieślników, poddanych¹⁸. W dalszych wersach utworu Aratosa czytamy, że pomyślne znaki były dawane rolnikom i służyły do pouczenia ich, kiedy np. jest odpowiednia pora na siew i na sadzenie drzew. W tym świetle należy tu więc interpretować przymiotnik δεξιός nie tyle jako ‘pomyślny’, ile ‘pomocny’. W jaki sposób Zeus mógł dawać rolnikom pomocne znaki? Pomoc bóstwa przejawia się w rolnictwie przede wszystkim przez zapowiedź nadejścia właściwego czasu do prac polowych, który wskazują gwiazdy. Ku takiej interpretacji skłaniają badaczy natura poematu Aratosa oraz pojawiające się kilka wersów dalej

¹⁵ Arat. 5–7. Tłumaczenie własne.

¹⁶ Scholia anonimowe zebrane i cytowane w: E. Maass, *Commentariorum in Aratum reliquiae*, Berlin 1898, s. 336. Na temat kodeksów, w których zachowane są powyższe scholia, zob. *ibid.*, s. 314.

¹⁷ *Anthologia Graeca...* (zob. wyżej, przyp. 4), s. 242.

¹⁸ Cf. Aratus, *Phaenomena*, wyd. D. Kidd, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 167 ad λαοὺς: „Usually of the common people as opposed to their leaders”.

wyrażenie, które bez żadnych wątpliwości wskazuje na „gwieźdną” pomoc bóstwa (w. 8–9):

[...] λέγει δ' ὅτε δεξιῶν ὄραι
καὶ φυτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι.

Mówi [Zeus], kiedy są odpowiednie pory roku i by drzewa ogrodowe zasadzić, i wszelkie nasiona do ziemi wrzucić.

Rzeczownik ὄραι oznacza pory roku, kiedy to Zeus, przy pomocy konstelacji, wyznacza czas na przykład siewu. Jak pisze Douglas Kidd, „the signs are provided by Zeus in the risings and settings of the constellations”¹⁹. U Aratosa znaki dawane przez bóstwo są więc ściśle związane z ruchem gwiazd. Krinagoras nawiązując do tego poematu chciał przedstawić Augusta jako bóstwo, które, podobnie jak Zeus w przypadku rolników, daje Rzymianom wskazówki, jak rządzić cesarstwem. Wpisuje się to w proces deifikacji Augusta, zapoczątkowany wkrótce po śmierci Cezara. Do takiej powszechnie uznanej interpretacji można dodać jeszcze jedną, skoro wiemy, że pomocne wskazówki dawane przez Augusta są, poprzez nawiązanie do Aratosa, związane z konstelacjami. Krinagoras, pisząc tuż po śmierci cesarza Augusta, poprzez aluzję do gwieźdnego poematu Aratosa mógł nawiązywać pośrednio do gwiazdy – symbolu ubóstwienia władcy, który rozpowszechnił się w Rzymie po śmierci Cezara. Z punktu widzenia językowego i literackiego takie odczytanie frazy δεξιῶν σημαίνειν jest możliwe. Spróbujmy przyjrzeć się tej interpretacji z punktu widzenia ideologicznego.

KATASTERISMOS I BOSKA GWIAZDA AUGUSTA

Katasterismos władców, częsty motyw literatury hellenistycznej, jest spotykany również na gruncie rzymskim. Jedną z pierwszych czynności młodego Gajusza Juliusza Cezara Oktawiana w ciągu trzynastoletniej walki o władzę było urządzenie igrzysk ku czci zmarłego Cezara. Prawdopodobnie w czasie ich trwania, w czerwcu lub lipcu 44 roku²⁰, na niebie pojawiła się kometa, widoczna, jak miał pisać Oktawian w swojej biografii, przez siedem dni, również w świetle dziennym. To spektakularne wydarzenie zostało zaprzęgnięte w jarzmo polityki przez Augusta, który zrobił z komety narzędzie swojej propagandy²¹. Na przedstawieniach ikonograficznych kometę dość szybko zastąpiła zwykła gwiazda; być może z praktycznego powodu – w sztuce łatwiej jest przedstawić zwykłą

¹⁹ Ibid.

²⁰ Zob. J. T. Ramsey, A. L. Licht, *The Comet of 44 B.C. and Caesar's Funeral Games*, The American Philological Association, Atlanta 1997.

²¹ Dobitnie pisze o tym np. Serwiusz: *quod sidus Caesaris putatum est Augusto persuadente: nam ideo Augustus omnibus statuis, quas divinitati Caesaris statuit, hanc stellam adiecit* (*Comm. in Verg. Aen.* VIII 681).

gwiazdę niż gwiazdę z warkoczem. Wydaje się jednak, że dużą rolę odegrały tu również przyczyny ideologiczne. Kometa była postrzegana przez Rzymian jako zły omen²². Po początkowym wykorzystaniu komety jako symbolu ubóstwionego Cezara, August porzucił ją dość szybko na rzecz zwykłej gwiazdy²³, która w społeczeństwie starożytnym była kojarzona z nieśmiertelnością i władzą²⁴, w przeciwieństwie do komety.

Tak wydarzenia roku 44 p.n.e. miał opisywać cesarz, cytowany przez Pliniusza Starszego²⁵:

Ipsis ludorum meorum diebus sidus crinitum per septem dies in regione caeli sub septemtrionibus est conspectum. id oriebatur circa undecimam horam diei clarumque et omnibus e terris conspicuum fuit. eo sidere significari vulgus creditit Caesaris animam inter deorum immortalium numina receptam, quo nomine id insigne simulacro capitis eius, quod mox in foro consecravimus, adiectum est.

W czasie tych igrzysk przeze mnie zarządzonych przez siedem dni była widziana kometa pod gwiazdozbiorem Wielkiej Niedźwiedzicy. Pojawiła się około jedenastej godziny dnia²⁶ i można było ją wyraźnie dostrzec z każdego zakątka ziemi. Ludzie uważali, że oznaczało to, że dusza Cezara została przyjęta do grona bogów nieśmiertelnych. Z tego powodu owa oznaka została umieszczona na głowie jego popiersia, gdy wkrótce postawiliśmy je na Forum.

W roku 42 p.n.e., dzięki Oktawianowi, Juliusz Cezar dostał oficjalnie przydomek „boski” i został wprowadzony do kultu państwowego. Zatwierdzono budowę świątyni Boskiego Juliusza, ukończoną w 34 roku p.n.e. i poświęconą Cezarowi w roku 29 p.n.e. Kasjusz Dio wspomina wykonany z brązu posąg Cezara z gwiazdą nad głową umieszczony w świątyni Wenus²⁷. Być może istniał również trzeci tego typu posąg, ze złotą gwiazdą nad głową Cezara, o czym pisze Serwiusz. Miał stać na Kapitolu z napisem na podstawie: *Caesari hemitheo*²⁸. Gwiazdę znajdziemy też na licznych monetach z okresu cesarstwa (il. 1–6).

²² Istnieje tylko kilka przypadków, kiedy próbowano traktować komety jako dobry znak. Według niektórych badaczy starożytności postępował w ten sposób Mithridates VI Eupator; zob. J. T. Ramsey, *Mithridates, the Banner of Ch'ih-Yu, and the Comet Coin*, HSCPh 99, 1999, s. 197–253. Inne przykłady to kometa Nerona (Sen. *Quest. nat.* VII 17, 2) oraz kometa z 79 roku n.e. interpretowana jako znak wyzwolenia Żydów (Ps.–Hegesipp. V 44, 1).

²³ W literaturze, gdy mowa o apoteozie Cezara, częściej znajdziemy określenie „gwiazda” niż „kometa”. Zob. Ramsey, Licht, op. cit., s. 144–145.

²⁴ Niektórzy stoicy uważają, że dusze ludzi, którzy odznaczali się cnotą, mogą stać się gwiazdami; por. np. Sen. *Dial.* IX (*Cons. ad Marc.*) 25, 1–2.

²⁵ Plin. *Hist. nat.* II 94. Por. R. Gurval, *Caesar's Comet: The Politics and Poetics of an Augustan Myth*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 42, 1997, s. 39–71.

²⁶ Rzymianie dzielili dzień na dwanaście godzin od wschodu do zachodu Słońca.

²⁷ Dio Cass. XIV 7.

²⁸ Serv., *Comm. in Verg. Buc.* IX 46–47.

1. Denar wybity przez M. Sankwiniusa z okazji *ludi saeculares* w 17 r. p.n.e.
 Awers: herold, dookoła napis AVGVST(VS) DIVI F(ILIVS) LVDOS SAE(CVLARES FECIT).
 Rewers: Juliusz Cezar i kometa; dookoła napis M SANQVINIVS IIIIVIR

2. Denar z Juliuszem Cezarem. Awers: profil Cezara z kometa i napisem CAESAR IMP.
 Rewers: Wenus z małą Wiktoria na dłoni i berłem; dookoła napis P SEPVLLIVS MACER

3. Moneta wybita przez Augusta. Awers: profil Augusta z napisem CAESAR AVGVSTVS.
 Rewers: kometa z napisem DIVVS IVLIV(S)

4. Moneta z Castulo w Hiszpanii. Awers: profil Augusta.
 Rewers: gwiazda i sfinks, którego wizerunek był też na pieczęci Augusta

5. Aureus Kaliguli z Lugdunum, 37–41 r. n.e.; dookoła napis C CAESAR AVG(VSTVS) GERM(ANICVS) P(ONTIFEX) M(AXIMUS) TR(IBVNICIA) POT(ESTATE) CO(N)S(VL)
 Rewers: głowa Augusta, noszącego promienisty diadem, między dwiema gwiazdami

6. Denar wybity przez Augusta w 36 r. p.n.e. Awers: August; dookoła napis IMP CAESAR DIVI F(ILIVS) III VIR ITER(VM) R(EI) P(VBLICAE) C(ONSTITVENDAE).
 Rewers: *Templum Divi Iulii* i kometa; w otoku napis: CO(N)SVL ITER(VM) ET TER(TIO) DESIG(NATVS); na świątyni napis DIVO IVL(IO)

Zbytняя idealizacja przodka groziłaby jednak przyćmieniem Augusta²⁹. Kometa, już od swojego pojawienia się na niebie, była więc umiejętnie wykorzystywana do ubóstwiania samego Oktawiana. Pisze o tym Pliniusz³⁰:

[...] *interiore gaudio sibi illum natum seque in eo nasci interpretatus est. et, si verum fatemur, salutare id terris fuit.*

Przepelniony wewnętrzną radością, tłumaczył sobie, że [kometa] pojawiła się dla niego i że on dzięki niej się rodzi. I prawdę wyznamy mówiąc, że była to dla świata dobra wróżba.

W rezultacie kometa stała się nie tylko symbolem oficjalnej deifikacji Cezara, lecz również była wykorzystywana w nieoficjalnym ubóstwieniu Augusta, zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie. Wyrazem tego są na przykład wizerunki obu władców na monetach, na których obok Cezara i gwiazdy pojawiał się również August. Z czasem zaczęły pojawiać się podobizny samego Augusta z boską gwiazdą. Płaskorzeźby tego typu należą jednak do rzadkości, a ich interpretacja jest utrudniona. Do tego typu wizerunków należy przedstawienie Augusta na reliefie z Anzio, obecnie znajdującej się w Museo Civico w Velletri³¹.

Katasterismos Augusta jest obecny także w literaturze. Wergiliusz już na początku panowania cesarza przewidywał jego ubóstwienie, czym nawiązuje do tradycji greckiej (*Georg.* I 32–35):

*anne novum tardis sidus te mensibus addas,
qua locus Erigonen inter Chelasque sequentis
panditur (ipse tibi iam bracchia contrahit ardens
Scorpius et caeli iusta plus parte reliquit).*

Wcześniej, w eklodze 9 (w. 46–50) Wergiliusz, nawiązując do pojawienia się gwiazdy Cezara, wykorzystuje motyw bardzo podobny do tego, który pojawia się później u Krinagorasa:

*Daphni, quid antiquos signorum suspicis ortus?
Ecce Dionaei processit Caesaris astrum,
astrum, quo segetes gauderent frugibus et quo*

²⁹ Z tego powodu pisarze okresu augustowskiego (Liwiusz, Wergiliusz, Horacy) pomniejszali znaczenie Juliusza Cezara. Por. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, s. 319: „On the whole, better to say nothing of Caesar [...]. The power and domination of Augustus was in reality far too similar to that of the dictator to stand even casual reminder, let alone pointed and genuine comparison. The claims of *Divus Julius*, the glories of Trojan descent and the obsession with Romulus, prevalent in some years in the after-math of Actium, gradually recede and lose ground just as the victory itself, on quieter reflection an uncomfortable matter, is no longer fervently advertised”.

³⁰ Plin. *Hist. nat.* II 94.

³¹ Zob. G. Pesce, *Sidus Iulium*, *Historia* 7, 1931, s. 410–411; K. Scott, *The Sidus Iulium and the Apotheosis of Caesar*, *Classical Philology* 36, 1941, s. 260.

duceret apricis in collibus uva colorem.

Inserere, Daphni, puros: carpent tua poma nepotes.

Obaj autorzy, chociaż piszą o dwóch różnych władcach, posługują się tą samą metaforą, związaną z siłami natury, aby wyrazić ideę wiecznego, niewzruszonego państwa, nad którego dobrobytem czuwa rządzący. Jego symbolem jest gwiazda, co Wergiliusz wyraża wprost: *Ecce Dionaei processit Caesaris astrum*. Krinagoras ucieka się do aluzji: δεξιὰ σημαίνειν Καίσαρι θαρσαλέη.

Również Owidiusz, chociaż, w porównaniu do innych poetów augustowskich, nieskory do pochwał Augusta, umieszczał go na nieboskłonie. W *Listach z Pontu* zwraca się do zmarłego niedawno Augusta jako do bóstwa (*ut est oculis subdita terra tuis*³²) umieszczonego wśród konstelacji (*tu nostras audis inter convexa locatus / sidera [...] preces*³³). Apoteozę cesarza opisuje w ten sam sposób, w jaki wcześniej opiewał Cezara:

Nam patris Augusti docui mortale fuisse

*corpus, in aetherias numen abisse domos*³⁴.

* * *

August został pośmiertnie deifikowany w 14 roku n.e. Za propagowanie kultu *Divi Augusti* odpowiedzialny był w przeważającej mierze jego następca Tyberiusz. Istnienie Sebasteionu czy innych mniejszych miejsc kultu w zachodnim cesarstwie, wybijanie przez Tyberiusza monet z Augustem i gwiazdą³⁵ świadczą o tym, że w społeczeństwie rzymskim przekonanie o boskości Augusta było głęboko zakorzenione. Sama idea ubóstwienia władcy była obecna w utworach pochwalnych, pojawiających się jeszcze za życia cesarza. Ponieważ wydaje się, że epigram Krinagorasa powstał wkrótce po śmierci Augusta, poeta, pragnąc go uhonorować, umiejscowił go wśród gwiazd. Autor stworzył sieć nawarstwiających się aluzji: wyrażenie πλήμυρα odsyła słuchacza do Germanika, a δεξιὰ σημαίνειν do poematu Aratosa, który przetłumaczył Germanik. Nawiązanie do poematu astronomicznego i Zeusa prowadzi Krinagorasa do uznania apoteozy cesarza Augusta; może odbywać

³² Ov. *Pont.* IV 9, 128.

³³ Ibid., 129–130.

³⁴ Ibid., 13, 25–26.

³⁵ Zob. J. L. Kreitzer, *Striking New Images: Roman Imperial Coinage and the New Testament World*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1996, s. 89: „One interesting aureus [...] from the reign of Tiberius bears on its reverse side a portrait of the Divine Augustus with the inscription DIVI F(ILIVS) DIVOS AVGVST(VS) [...]. The characteristic ascension star is placed above the head of Augustus, recalling Augustus's own use of the comet or star on his coins to emphasize his relationship to the Divine Julius. Tiberius also issued throughout his reign a number of asses and dupondii which commemorated the Divine Augustus and bore his head, sometimes wearing a radiate crown, on their obverse. The inscription surrounding the head of Augustus is DIVVS AVGVSTVS PATER”.

się to bezpośrednio, przy pomocy porównania Augusta do Zeusa, jak zazwyczaj podkreślali komentatorzy, lub pośrednio, poprzez rozszerzenie pola semantycznego wyrażenia δεξιὰ σημαίνειν o znaczenie ‘dawać pomocne znaki’ na wzór gwiazd.

Wydaje się, że te dwie interpretacje nie wykluczają się wzajemnie. To, którą z nich posługiwał się antyczny słuchacz, zależało od jego stopnia wrażliwości i, być może, od kontekstu sytuacyjnego. Krinagoras, pisząc swój epigram tuż po śmierci cesarza, miał prawo przypuszczać, że aluzja do Aratosa popchnie słuchacza do idei *katasterismos* Augusta, którego poeta przedstawia jako bóstwo, dające Rzymianom pomocne znaki przy pomocy gwiazd. Co skłania do uznania hipotezy postawionej na początku artykułu, że słuchacz antyczny, uznając, że z apoteozą władcy łączy się przeniesienie na nieboskłon, i tworząc własną sieć konotacji, przyjmie, że w obręb interpretacyjny wyrażenia δεξιὰ σημαίνειν wchodzi również możliwość, że dusza Augusta, jako gwiazda, czuwa nad Rzymem.

ARGUMENTUM

Desumptae ex Phaenomenis Arateis voces δεξιὰ σημαίνειν in Crinagorae epigrammate 27 (Gow-Page), scripto unum aut duos annos post obitum Augusti, alludere videntur ad nuper mortuum principem visum ut stella, orbi Romano felices eventus praesagiens.